

Ewa Siatkowska
Warszawa

O polskim *chudym* i czeskim *chudým* z punktu widzenia semantyki i aksjologii

1. Wprowadzenie

W polszczyźnie i czeszczyźnie, tak jak w innych językach słowiańskich, istnieje wiele aproksymatów. Zwykle językoznawcy ograniczają się do ich synchronicznego opisu¹, rzadko zastanawiają się nad genezą tzw. „zdradliwych słów”. Poniżej próbuję spojrzeć na zjawisko aproksymacji przez pryzmat rozwoju semantycznego i aksjologicznego jednego wyrazu, mającego w polskim i czeskim to samo pochodzenie i prawie identyczne brzmienie, a którego znaczenia dominujące się różnią. Jest to wyraz *chudy* należący do polskiego i czeskiego słownictwa potocznego. Historię tego słowa sytuuję na tle rozwoju pokrewnych znaczeniowo polskich i czeskich leksemów występujących w pozycji izolowanej lub w obrębie frazeologizmu. Uwzględniam ich synonimy i – okazjonalnie – wyrazy pochodne od tego samego rdzenia. Wiadomo bowiem, że proces przemiany znaczenia jednego wyrazu rozszerza się na jego rodzinę słowotwórczą, na pełne lub niepełne synonimy oraz frazeologię². Staram się uwzględnić ponadto zabarwienie emocjonalne poszczególnych znaczeń i ewentualne jego zmiany, dociekając ich genezy.

Dominujące znaczenie interesującego nas leksemu wyrasta z szerokiego pojęcia ‘brak czegoś, niedostateczna ilość czegoś’, zawężonego do dwu pojęć wyspecjalizowanych, mianowicie: 1) ‘brak obfitego ciała, czyli tłuszczu, szczupłość’;

¹ Por. Wsf, s. VIII.

² Na problem ten zwrócili uwagę, w latach 30-tych XX wieku, twórcy teorii pola semantycznego.

2) ‘brak dóbr materialnych, bieda, ubóstwo’. Poza tym wykształciło się w słownictwie obydwu języków wiele innych znaczeń ubocznych, których nie sposób wyczerpująco omówić, poddaję więc sondażowej analizie tylko wybrane leksemy polskie: *chudy*, *szczupły*, *smukły*, *cienki* (realizujące dominujące znaczenie pierwsze) oraz *skromny*, *ubogi*, *biedny*, *nędzny* (realizujące dominujące znaczenie drugie) wraz z ich czeskimi ekwiwalentami.

Posługuję się nie nazwami stanu (typ *chudość*), ale nazwami nosicieli cech (typ *chudy*) ze względów praktycznych. Te formy słowniki częściej cytują, ponieważ są częściej używane, a mój opis ma oparcie w leksykografii. Nie wypaczy to, jak myślę, wyników opracowania.

Wykorzystane słowniki ilustrują w zarysie historyczny rozwój znaczeń powyższych leksemów. Cytaty starsze są przeze mnie przytaczane w transkrypcji. Często znaczenia poszczególnych leksemów powtarzają się w kolejnych słownikach. Na ogół uwzględniam to jako świadectwo ich żywotności. Definicje leksykograficzne zasadniczo pozostawiam w oryginalnym brzmieniu, dlatego niektóre z nich, mimo że mówią o tym samym, nieraz mają odmienną postać. Niejednokrotnie w moich rozważaniach zaciera się granica między terminem *znaczenie*, a jego cechą, czyli *semem*, ale jest to – jak mi się wydaje – tylko kwestia formalna.

W części czeskiej cytaty pozostawiam w oryginale, fragmenty pochodzące od leksykografa, tłumacząc na język polski. Równoległe z rozwojem semantycznym rejestruję rozwój aksjologiczny przytaczanego słownictwa. Komplikację może stanowić niepełna, tak w płaszczyźnie semantyki jak aksjologii, „przystawalność” polskich i czeskich ekwiwalentów³. Ale może właśnie to jest ciekawe?

2. Egzemplifikacja materiałowa uwzględniająca jako punkt wyjścia język polski

2.1. Znaczenie ‘mający mało tłuszczu, ciała’ i pochodne (pokrewne)

Leksem *chudy*. Etymologia (Boryś 71–72): od ps. **chudō* ‘szczupły, mizerny’, por. litew. *s-kaud-us* m.in. ‘marny, kruchy’. Praźródłem jest pie. **ksoudo-* ‘roz-tłuc, rozgnieść’. Rekonstrukcja pierwotnego znaczenia to ‘roztłuczony, rozdrob-niony, niewielki’. Znaczenia: Sstp (t. 1: 260): *chuda*, *blada*, *żółte lice...* (*De morte prologus*, rok 1430–1463)⁴; SXVI (t. 3: 336): *chudy na cieie*, *chudy a blady*, *chudy a suchy*, *chudy a wywiędły*, *chudy a cienki*; L (t. 1: 272): *Chudą a chromą*

³ Np. dwu wyrazom *szczupły* i *smukły* odpowiada jeden ekwiwalent *štíhlý*.

⁴ Na temat chronologii zabytku pisałam w artykule *Kilka kwestii spornych w badaniach „De morte prologus”* (w druku).

córkę do klasztoru oddają (G. Knapski, 1564–1638); SJPDor (t. 1: 928): *Woźnica ćwiczył batożkiem głodne i chude szkapy* (J. Korzeniowski, 1797–1863), *Nogi ich były cienkie jak pogrzebacze a ręce chude jak ptasie piszczele* (S. Żeromski, 1864–1925), *Oczy mu wpadły głęboko, a siwiejący zarost, okalający chudą ziemistą twarz, nadawał mu podobieństwo do wynędzniałego mnicha* (M. Dąbrowska 1889–1965); USJPDub (t. 1: 443): *chudy młodzieniec, chuda szkapa, chuda twarz, chudy jak patyk, chudy jak szkielet*.

Ocena ujemna.

Leksem *szczipły*. Etymologia (Boryś 599): prawdopodobnie imiestów przeszły czynny II na *-ł* od ps. **ščup-a-ti*, m.in. ‘szczypać trawę, paść się’ (o zwierzętach), a więc pierwotne znaczenie to ‘wyrwany, uszczknięty’, od tego też *szczypta*. Znaczenia: L (t. 5: 572): *mający mało ciała szczipła sylwetka, ‘niewielki’ Czq-steczka szczip lutka* („Kurier Petersburski” 1791, 8, 347), *‘nieliczny’ Wiernych trzoda szczipła wśród niewierców* (J. Przybylski, tłumaczenie Milтона, *Raj*, Kraków 1792); *‘wąski, ciasny’ W jednym tylko i to bardzo szczipłym mieszkali domu* („Zabawy przyjemne i pożyteczne”, 1770–1777), *‘niewystarczający’ szczipłe dochody*⁵.

Ocena – w znaczeniu ‘mający mało ciała’ – dodatnia, w znaczeniu – ‘mający małe rozmiary, małą ilość, małą przydatność’ – raczej ujemna.

Leksem *smukły (wy-)*. Etymologia (Boryś 564): pierwotny imiestów przeszły czynny II od przest. *smuk-a-ć* ‘gładzić, muskać’, a więc początkowo ‘wygładzony, wymodelowany’. Prawdopodobnie polski neologizm z XVII wieku (Boryś 564). Brak w innych językach słowiańskich, brak też w czeskim. Znaczenia: Sstp brak; SXVI tom na S nie jest jeszcze opublikowany; L (t. 5: 354–355): *‘[zgrabny] wysmukły, smagły’ Pod nim smukły arabczyk*⁶... (F. Zabłocki, 1754–1821), *Koń wszytek gładki i smukły* (W. Potocki, 1621–1696), *‘wygolony, gładki’ Tedy na starość wygolić się i smukłym gaszkciem być, nie wypada* (S. Twardowski, 1595–1661), *‘szczipły i wysoki’, Talijska smukła, piękna buzia, mina gracka* (F. Zabłocki, 1754–1821); SJPDor (t. 8: 461) *Smukła, lekka, strzelista jak wieża gotycka* (J. Parandowski, 1895–1978), *‘cienki i długi’ smukła szyja dziewczyny*; USJPDub (t. 3: 1288) *smukła modelka, smukła szyja*.

Ocena dodatnia, u S. Twardowskiego z domieszką ironii.

Leksem *cienki*. Etymologia (Boryś 80): od pie. rdzenia **ten-* mającego znaczenie ‘ciągnąć, wydłużać’, a więc ‘wyciągnięty, wydłużony’. Znaczenia: Sstp.

⁵ Por. *cienkie dochody i chudy płat* (= ‘niewielka zapłata’).

⁶ Koń rasy arabskiej.

(t. 1: 296): ‘nie u |sty’ *Policzki jego były **cieńkie** (Rozmyślania o żywocie Pana Jezusa, ok. 1500)*, ‘delikatny’ *Dzieweczka **cieńka** (Objawienie św. Brygidy, XV wiek)*; SXVI (t. 3: 469–471): ‘mający niewielki przekrój poprzeczny, **szczupły, chudy, wąski, wysmukły** itd.’ (o ludziach, zwierzętach, częściach ich ciała) ***cieńka** kiełbasa* (Bartłomiej z Bydgoszczy, *Słownik...* 1532), *szklanka z **cieńką** szyją* (S. Falimirz, *O ziołach*, 1534), *robić od **cieńkiego** końca*⁷ – *im dalej tym szerzej* (O. Strumiński, *O sprawie*⁸ *i rybieniu stawów*, 1573); L (t. 1: 301): ‘nie-gruby’ *Jeleń ma nogi **cieńkie** jak badyle* (F. Zabłocki, 1754–1821); SJPDor (t. 1: 986): ‘mający niewielki, wąski przekrój poprzeczny, niewielki obwód, nieznaczoną grubość’ ***cieńki** drucik* (J. Brzoza, ur. 1901), *...zapisywała szczerlnie kilkanaście kartek **cieńkiego** listowego papieru* (M. Dąbrowska, 1889–1965), *ręce tak **cieńkie** jak żdźbła trzciny* (H. Sienkiewicz, 1846–1916), *mieć **cieńką** skórę* – ‘być wrażliwym’ (J. Andrzejewski, 1909–1983).

Ocena neutralna, raczej pozytywna, uzależniona od kontekstu, zob. Podsumowanie.

2.2. Znaczenie ‘mający mało dóbr materialnych, dający, przynoszący mało dóbr materialnych, ubogi’ i pochodne (pokrewne)

Leksem *chudy*. Etymologia j.w. Znaczenia: L (t. 1: 270): ‘zły, lichy, bez wartości’ ***chudego** na ofiarę dają kura* (J. Kochanowski, 1530–1584); ‘przynoszący mało plonów, nieurodzajny’ *Ugór koniczyną zasiany jest ugorem **thustym**, gdzie zaś trawka i zielska – ugorem **chudym*** (*Pamiętnik polityczny i historyczny ustaw osób, miejsc i pism wiek nasz szczególnie interesujących*, opracowanie Świtkowski, 1782⁹). *Chudy rok*, por. biblijna metafora: *siedem krów **thustych** i siedem krów **chudych***, czyli siedem lat urodzajnych, bogatych i siedem lat nieurodzajnych, ubogich; Sstp (t. 1: 260): ‘mający mało dóbr materialnych, ubogi, o niskiej pozycji społecznej’ ... *tyś wszech **chudych** hojna darce* (pieśń *Nasze nadziejo przemiła*, 1435); L (t. 1: 270): ‘ts’ *Tak pan jak **chudy*** (Ł. Górnicki, zm. 1561). Później tego znaczenia polskiego leksemu *chudy* nie znalazłam, por. wyżej.

Ocena ujemna.

Leksem *cieńki*. Etymologia j.w. Znaczenia: SXVI (t. 3: 469): ‘niewielki’ ***cieńki** stan wzrostu* – ‘niewielki wzrost’ (G. Knapski, 1564–1638), ‘rzadki, sła-

⁷ Znaczenie przenośne, zob. Podsumowanie.

⁸ Może „o stawie”?

⁹ Mowa tu o stosowanej w rolnictwie praktyce siania tzw. *poplonów*, do których zaliczyć też można koniczynę, które się zaorywało i pozostawiało w gruncie w celu jego użyczenia.

by' *cienka kawa* (A. M. Trotz 1689–1769), '*cichy, nieśmiały Cienko śpiewał za kawalek chleba, teraz dmie jakby zjadł sto diabłów*' („Monitor Warszawski” 73, 589, r. 1765), o rzece ('*płytką*'), o substancjach płynnych ('*rzadki, wodnisty*'), o pulsie ('*słaby*'), o głosie ('*wysoki*'); SJPDor (t. 1: 986): '*rzadki, rozwodniony, słaby*' (o pokarmach) *nauręgał kucharzowi za cienką strawę* (J. Broniewska, 1904–1981), '*niewielki, szczupły*', '*ubogi*' *mający cienkie dochody*¹⁰ (J. Kitowicz, 1728–1804), '*nieurodzajny*' (o kłosach); USJPDub (t. 1: 463): '*ts*'.

Ocena ujemna.

Leksem *ubogi*. Etymologia (Boryś 660): od ps. **bogъ* 'udział w czymś, dola, bogactwo, szczęście'. Pierwotne znaczenie **u-bogъ* prawdopodobnie 'taki, który został odsunięty od udziału w czymś, który nic nie otrzymał'. Znaczenia: Sstp (t. 9: 267): '*cierpiący niedostatek, niebogaty*' *Idzie tobie krol zbawiciel... idzie tobie ubogi, iżby ty w ubostwie nie styskował* (Kazania świętokrzyskie, po 1380), '*nieszczęśliwy*' *Ku komu się ubogie matce uciec?* (Rozmyślenia o żywocie Pana Jezusa, XV/XVI wiek); L (t. 6: 81): [antonim '*bogaty*'] *Ubogi Samson grał przed Filistynami* (P. Skarga, 1536–1612), *Ubogi nie jest toż co żebrak* (G. Knapski 1564–1638), *Ubogi jest mniej ubogim niż bogacz łakomy* (F. Zabłocki, 1754–1821)¹¹; SJPDor. (t. 9: 424): '*nie mający środków do życia, niezamożny*' *Józef Zajaczek pochodził z ubogiej rodziny szlacheckiej* (S. Sokołowski, 1865–1939), '*świadczący o biedzie, marny, lichy*' *uboga Litwina chatka* (A. Mickiewicz, 1798–1855), '*nie obfitujący w co, niedostatecznie wyposażony, zaopatrzony, nieintensywny*' *Przez maleńkie iluminatory kabiny sączy się szare, ubogie światło* (A. Centkiewiczowa, 1907–1993; C. Centkiewicz, 1904–1996), '*prosty, skromny, nieefektywny*' *Ubogie kwiatuszki, siwe biedotki leśne, są jakby kroplami bladego nieba północnej wiosny* (S. Żeromski, 1864–1925); USJPDub (t. 4: 190): (o człowieku) '*mający mało pieniędzy*' *ubogi krewny*, '*jednostajny, prymitywny*' *ubogi język*¹².

Zabarwienie emocjonalne od pozytywnego przechodzi stopniowo do negatywnego.

Leksem *biedny*. Etymologia (Boryś 27): od *bieda*, ps. **běda* 'nieszczęście, cierpienie', 'przymus, konieczność', od **běditi* 'zmuszać, skłaniać, podporządkować', a więc 'podporządkowany komuś, czemuś, zniewolony, przymuszony'. Znaczenia: SXVI (t. 2: 119): '*budzący litość, nieszczęśliwy*' *mizerny a biedny, zlitowawszy się nad biednym* (M. Strykowski, 1547–1582), '*małej wartości, marny, nędzny, kiepski, bylejaki*' *O kąt biedny, byle pod dachem, prosiła* (Z. Brudecki, 1610–1647), *biedny człowiek*, *biedny kąsek*, *biedny pieniądz*, *biedna ziemia*;

¹⁰ Ekiwalentne frazemy to pol. *szczupłe dochody* i czes. *chudý plat* = 'niewielka zapłata'.

¹¹ Z cytatów wynika podkreślanie godności człowieka ubogiego.

¹² Wyrażenie to sugeruje małą ekspresywność, małą wartość literacką języka.

L (t. 1: 101): ‘nędzny, mizerny, w niedobrym stanie’ *Biedny pies śmielszy na swoich śmieciach* (W. Potocki, 1621–1696); SJPDor (t. 1: 497–498): ‘nie mający środków do życia’ *Kredyt daje się bogatym, a biednym jałmużnę* (E. Osmańczyk, 1913–1989), ‘cierpiący, wzbudzający współczucie’ *Znalazłem **biednego** Muca w optakanym stanie...* (J. Grabowski, 1882–1950), ‘skromny, nieefektowny, niewiele wart’ *Wyrko **biedne** z garścią słomy* (J. Porazińska, 1888–1971). Substantivum *biedny* ‘żebrak’ *Dobroczynny zakład dla **biednych***; USJPDub ‘ts’.

Ocena początkowo pozytywna, później negatywna, ale z odcieniem litości.

Leksem *nędzny*. Etymologia (Boryś 355): od ps. **nudja* < **nud-iti* + *ja* (*u* > *q* pod wpływem poprzedzającego *n*) ‘przemoc’, ‘bieda’, ‘strapienie’, czyli pierwotne znaczenie można zrekonstruować jako ‘ten, który jest zniewolony, przymuszony’ (por. *biedny*). Znaczenia: Sstp (t. 5: 138–139): ‘nieszczęśliwy, grzeszny’ *Wywiedź nas z świata **nędznego** do królestwa niebieskiego* (*Pieśni religijne z XV wieku*), *I że Ty sama będziesz odkupicielką wszech grzesznych, uciechą wszech **nędznych*** (*Rozmyślenia o żywocie Pana Jezusa, początek XVI wieku*), ‘małej wartości, lichy, marny, mizerny, niewystarczający, też godny pożałowania’ *Ja **nędzny**, wszęgo luda niższy...* (ibidem), ‘niecny, niegodziwy, niktzemny, podły’ *O wy, **nędznicy** **nędzni**, przekłeci* (*Kazania gnieźnieńskie, przed 1412*); SXVI (t. 16: 507–508): ‘nieszczęśliwy, godny litości’ *...osoba **nędzna** i opuszczona, która rękami swejmi żywności sobie zasłużyć ani zarobić nie może* (M. Rej, 1505–1568), ***nędzny** człowiek, naród, świat, **nędzny** a udęczoney, uciśniony, upadły, utrapiony, ubogi, mizerny*; *Boże mój, ...usłysz **nędznego** w tym ćwiczeniu Twoim tak zasmuconego* (J. Lubelczyk, *Psałterz Dawida*, 1558), *moje **nędzne** oczy* (ibidem); L (t. 3: 312): ‘biedny, mizerny’ *Uczysz ubogiego żebrac, **nędznego** płakać* (J. Mączyński, 1520–1587), *Ten, który szczęścia swego nie poznaje, **nędznym** wśród szczęśliwych zostaje* (D. Pilchowski, 1735–1803); SJPDor (t. 4: 1315): ‘świadczący o nędzy, w złym gatunku’ *Na miejscu zamkowego gmachu sterczy **nędzna** karczemka bez okien i dachu* (A. Mickiewicz 1798–1855), ‘bezwartościowy’ *Płaca była **nędzna**, tak **nędzna**, że Martynie trudno było samej z niej wyżyć...* (L. Krzywicki, 1859–1941), ‘zasługujący na pogardę’ *... deklamował, że bez tego przebaczenia żyć nie może. **Nędzny** **blagier!*** (K. Junosza [Szaniawski], 1849–1898), ‘bardzo ubogi’ *Kupy wojsk Bogusławowych ...**nędzne**, obdarte, do mar podobniejsze niż do ludzi* (H. Sienkiewicz, 1846–1916), *Urodziłem się tak słabym i **nędznym**, że długo powątpiewano, czy zostanę przy życiu* (L. Sztyrmer, 1809–1886); USJPDub (t. 2: 891): *j.w.* oraz ‘stojący na niskim poziomie artystycznym lub zawodowym’ ***nędzny** aktor, **nędzne** wiersze*. Derywaty od przymiotnika *nędz-ny* to rzeczowniki *nędz-arz* ‘całkowicie pozbawiony wartości materialnych, żebrak’ i *nędz-nik* ‘całkowicie pozbawiony wartości duchowych, niegodziwiec, niktzemnik, szubrawiec’.

Nacechowanie emocjonalne, zarówno w sferze materialnej, jak moralnej, bardzo negatywne.

3. Egzemplifikacja materiałowa uwzględniająca ekwiwalenty semantyczne czeskie

3.1. Znaczenie ‘mający mało ciała, szczupły’ i pochodne (pokrewne)

Leksem *hubený* (= pol. ‘chudy, szczupły’), mor. ‘chudý’ (= pol. ‘ubogi’). Etymologia (M 193): *hubený* od *hubiti*, *hubnouti* = pol. ‘niszczyć, tępić’. Ps. **gubiti*, *gynōti*, rdzeń **gub-* > *gub-*, por. SEJP (t. 1: 280) pol. *gubić* < *gubiti* ‘gubić’ od czego *z-gub-a* ‘strata’. Wydaje się, że pierwotne znaczenie można zrekonstruować jako ‘to, co zostało zgubione, zniszczone’. Taka rekonstrukcja koresponduje ze znaczeniem etymologicznym leksemu *chudy* ‘to co zostało rozłuczone’ (Boryś 71–72), a więc ‘zniszczone’. Na dalszym etapie rozwoju semantycznego ‘to, co jest niewielkie’, a więc ‘mające mało ciała’ albo ‘mało dóbr materialnych’. Znaczenia: Geb. (t. 1: 513): ‘ubogi, biedny [słaby, grzeszny]’ *Musím viece boha poslúchati než lidí. Ale hubený a poběhlý člověk toho nenaplní (Krumlovský sborník..., pocz. XV wieku), Měl šaty velmi hubené a zavržené*¹³ (J. Rokycana, zm. 1471); Jg (t. 1: 776): ‘schorowany, mizerny, wychudły człowiek [albo zwierzę]’ *Hubeného těla býti* (G. Hrubý z Jelení, zm. 1554), *Ani by toho hubený pes netrpěl*¹⁴ (J. A. Komenský, zm. 1681); SSJČ (t. 1: 662): ‘mający na ciele mało tłuszczu’ *hubený hoch, hubená kráva, [‘wysmukły’] hubená postava, hubený jako louč; [‘mizerny’] hubený obličej, ‘nieurodzajny, jałowy’, ‘zawierający mało cennych składników’ obilí hubené, hubený sýr, hubený beton, ‘skromny, niepozorny, mało obfity’ hubený oběd, hubený plat.*

Ocena umiarkowanie negatywna.

Leksem *štíhlý* (= pol. *szczupły, smukły*). Etymologia (M 625): z pewnością kontaminacja *štíplý* i *táhlý*. *Štíplý* od *štípati* = m.in. pol. ‘szczypać’. Etymologia *štíplý* u Machka mało przekonująca, raczej ta sama, co pol. *szczupły* (por. Boryś 599). Znaczenia: U Gebauera i w Słowniku staroczeskim brak tej litery; Jg (t. 4: 514): ‘wąty, cienki, subtelný’ *Jest tak štíhlá, že by se obeknauti (uzus), Štíhlý mládenec jako cedr k nebi se pnaucí* („Hlasatel” J. Nejedlego, od 1806); SSJČ (t. 3: 732): ‘taki, którego wysokość albo długość wyraźnie przewyższa szerokość’ *štíhlá dívka, štíhlá jako jedle.*

Ocena pozytywna.

Leksem *tenký* (= pol. *cienki*). Etymologia por. pol. *cienki*. Znaczenia. U Gebauera i w Słowniku staroczeskim brak tej litery; Jg (t. 4: 572): ‘nietłusty’ (o czło-

¹³ ‘Zasługujące na wzgardę’.

¹⁴ Tu raczej znaczenie ‘nędzny’, ‘ułomny’, por. pol. wyrażenie *pies z kulawą nogą*.

wieku), ‘niegesty, rzadki’ (o cieczy), ‘słaby, niskiej jakości’ (o napojach, pokarmach) *tenké kafé*, *tenká strava*, ‘chorowity’ *člověk tenkého zdraví* (brak źródła), ‘cienki, wysoki’ *tenký hlas*, ‘dobry, dokładny’: *tenký sluch*. Zwrot: ... *andělé mají tenké uši* (brak źródła).

Ocena negatywna znaczeń ‘chudy’, ‘rzadki’, ‘chorowity’. Ocena neutralna znaczenia ‘wysoki’, pozytywna znaczenia ‘dokładny’.

3.2. Znaczenie ‘mający mało dóbr materialnych, ubogi’ i pokrewne

Leksem *chudý*. Etymologia (M 208): „Vlastní význam slova *chudý* byl ‘hubený’, ‘netlustý’, ale w Čechách již od stč. znamená ‘nebohatý’ (za pův. *ubogъ*), w jč. a mor. je ‘hubený’¹⁵. Znaczenia: Geb (t. 1: 564): *chudý* ‘arm’ [biedny, ubogi]: *Což komu zbývá, má dáti chudým* (Tomáš ze Štítného, 1333 lub 1334, 1403 lub 1404), *Pravý chudý nežádá darův* (ibidem), [*Uslýš*] *volání chudých...* (Žaltář Wittenberský, I ćwierć XIV wieku), *Hospodin chuda činí a obohacuje* (Žaltář Klementinský, I poł. XIV wieku)¹⁶; Jg (t. 1: 831): *chudý, chud* w Czechach środkowych i w języku literackim to ‘brzydki’, ‘lichy’, ‘zły (‘fizycznie lub moralnie’), ‘biedny, marny, nędzny, ubogi, potrzebujący, mało warty’ *chudý dům, chudý šat, Chudý s bohatým nehoduj, maudry s bláznivým nežertuj* (Rýmovní knížka, 1626), ‘nieurodzajny’ *chudý rok*, ‘pusty, powierzchowny, bez głębszych myśli’ *jeho komedie zdají se býti chudé a psotné* [brak źródła], ‘cienki’ *Od chudého konce začítí*; SSIČ (t. 1: 710): ‘nieposiadający żadnego majątku’ *chudé vrstvy národa*, ‘prosty, mający prostą wiarę’ *blahoslavení chudí duchem...* (biblijne), ‘niewnoszący nic nowego, nieodkrywczy’ *kniha chudá obsahem*, ‘zawierający mało wartościowych składników’ *atmosféra chudá na kyslík*, ‘występujący w zbyt małej ilości, niereprezentatywny’ *moderní umění je v galerii chudě zastoupeno*. Derywat: stč. *chudomačka* ‘zupa mająca mało tłuszczu’ uznana za gorszą, ubogą zupę (M 208).

Ocena ujemna.

Leksem *ubohý*. Etymologia (M 59, hasło *bohatý*): od ps. **bogъ* ‘majątek, szczęście’, por. stind. *bhaga-*. *Ubohý* ‘niemający udziału w majątku, szczęściu’ (*bohatý* ‘mający udział w majątku, szczęściu’). Por. Borys 660. Znaczenia: Jg (t. 4: 693): ‘nieszczęśliwy’ *Ach, já nešťastná a ubohá* (Š. Lomnický, 1622); ‘biedny, nędzny’ *velmi ubohý a nuzný* (bez źródła), [‘słaby’]¹⁷ *Panská choroba*

¹⁵ Dosłowny cytat ze względu na jego ważność.

¹⁶ Z cytatów tych wynika, że ubóstwo lub bogactwo pochodzi od Boga. Bogaty ma obowiązek dzielenia się z biednym.

¹⁷ Rekonstrukcja na podstawie cytatu.

z *ubohého zdraví* (J. Kollár); SSJČ (t. 3: 932): ‘budzący litość’ *Ubohý //nebohý sirotek*, ‘mający małą wartość’ *ubohé, nuzné šaty*.

Ocena negatywna.

Leksem *bědný//bídny*. Etymologia: Boryś 27. Znaczenia: Geb. (t. 1: 32) tylko wykrzyknik *běda!* Jg (t. 1: 122): ‘nieszczęśliwy’ *Bíden jsa a truchliv* (G. Hrubý z Jelení, zm. 1554), ‘mało wart. ubogi’ *Bídný nemá žádného přítele* (V. Rosa, zm. 1689), *Jsem v očích světa bídný* (J. A. Komenský, zm. 1671); SSJČ (t. 1: 94): ‘będący w biedzie, ubogi’ *bědná chudina*¹⁸ = ‘ubogie biedactwo’, ‘budzący litość, troskę’ *bědné děti*.

Ocena negatywna.

Leksem *nuzný*. Etymologia (M 402, por. Boryś 355): derywat od stcz. *núžē* ‘potrzeba’ (kalka niem. *Not*). Znaczenia: Stčs (t. 1: 1013): ‘będący w trudnej sytuacji, nieszczęśliwy’ (o człowieku) *rozpomeň se... nade mnú ... nad nuznú ženu* (1450); ‘znajdujący się w nędzy, ubogi’ *nenie to podobné, že papež jest chud a nuzen a sirý* (1488), ‘dotknięty ciężką chorobą’ *nesiechu na loži člověka, jenž bieše nuznym* (1587); ‘męczący, bolesny’ *pro tvé, Kriste, nuzne roztěžení, pro hanebné oběšení* (*Modlitba Kunhuty*, 1318–1319), ‘niezbędny, konieczny’ *dobré prosby, nuzne a spravedlivé* (*Postilla*, 1369), ‘wymuszony, niedobrowolny’ *bázli-vý slib nemá viery, ani slib nuzny* (*Sborník hraběte Bavorovského*, 1528); ‘uznany przez prawo za przeszkodę do postępowania urzędowego’ *Nuzna a náhlá potřeba potřeba ode všeho práva vymlívá* (1300); Jg (t. 2: 742): ‘konieczny, niezbędny’ *Zabij člověka nuzným bráněním* („Právní časopis věnovaný vědě právnické”, od 1861), *nuzná potřeba, nuzná příčina, nuzný stav*, ‘ubogi’ (‘*chudý, bídný*’) *Boj se, aby nuzen nebyl* (*Řeči z hlubokých mudrcův*, 1529), *Péče o nuzné* (*Zákon sv. Benedikta*, 1760); SSJČ (t. 2: 228): poněkud książni ‘bardzo biedny (chudý), żyjący w nędzy’ *nuzný člověk, nuzný život*, ‘o nędznym, prostym wyglądzie, zniszczony, lichy’ *nuzný šat, nuzné osvětlení, nuzný nábytek*.

Ocena negatywna z odcieniem litości.

4. Podsumowanie

Jak było wspomniane, starszym znaczeniem wyrazu *chudy/chudý* było ‘mający mało tłuszczu, ciała’ (Boryś 71–72, M 208). Przesunięcie do ‘mający mało dóbr materialnych’ zaszło w dialektach środkowo-czeskich, na których gruncie

¹⁸ Tautologia mająca intensyfikować zabarwienie emocjonalne i ekspresywność.

powstał czeski język literacki. Stało się to przed XIII/XIV wiekiem, kiedy czeska norma literacka się kształtowała.

Obecnie stare znaczenie jeszcze spotyka się na Morawach i w dialektach południowo-czeskich, choć nie tylko. W języku staropolskim, w XV i XVI wieku, *chudy* oznaczał m.in. ‘ubogi’ (substancywizacja). Może był to bohemizm? Poświadczenie pochodzi z pieśni kościelnej i od Ł. Górnickiego, gdzie zdarzały się bohemizmy. W późniejszych słownikach znaczenia tego nie znalazłam. Dłużej się utrzymywało znaczenie ‘nieurodzajny’, inspirowane Biblią.

Najstarsze poświadczenia leksykograficzne czeskiego *chudý*, w znaczeniu ‘mający mało dóbr materialnych’, pochodzą z pierwszej połowy XIV wieku. Bogate czeskie piśmiennictwo XIV-wieczne, jak można przypuszczać, rozpowszechniło i utrwaliło, początkowo incydentalny, proces semantyczny. Hipoteza ta wymaga weryfikacji w obszerniejszym materiale językowym.

Podłożem przekształcenia była z pewnością niestabilność znaczeń w poszczególnych użyciach wyrazu podstawowego lub wyrazów synonimicznych czy pochodnych. W wyżej cytowanych przykładach i w innych poświadczeniach słownikowych widać duży rozrzut semantyczny zarówno na gruncie polskim, jak czeskim.

„Pomostem” między znaczeniami ‘szczupty’ i ‘ubogi’ są znaczenia ‘niewielki, nieliczny, niereprezentatywny’ występujące w języku czeskim i znaczenie ‘nieurodzajny’, występujące w obydwu językach.

Ten sam mechanizm przenoszenia znaczeń działa również w obrębie wyrazów bliskoznacznych. Np. synonimy polskiego leksemu *chudy*, czyli *szczupty*, *cienki* o dominującym znaczeniu ‘nietłusty’, w syntagmie *szczupte dochody*, *cienkie dochody* nabrały znaczenia ‘niewielki, niewystarczający, ubogi’, to samo *chudý plat* ‘niewystarczająca zapłata’.

Niektóre dawne użycia ukazały nam znaczenia ukryte. Np. zwrot *robić od cienkiego końca ...*, który w oryginale miał dalszy ciąg: *... im dalej tym szerzej* (SXVI, t. 3: 470)¹⁹, zinterpretowany był jako ‘robić coś powoli stopniowo’. Tymczasem Wsł (765) polski zwrot *zaczynać od końca* zestawia z *zaczynać od pieca* i czes. *sedlat koně od (v)ocasu*. Słownik ten nie zamieszcza znaczeń dawnych, umknęło mu więc użycie Jg (t. 1: 831): *Od chudého konce začítí* – ‘nach unten herauf’ [brak źródła, chyba uzualne]. Przy tej rozbieżności sądów raczej należy przyznać interpretacji SXVI. Jeśli cały zwrot oznaczał ‘robić coś powoli, stopniowo’, to użyty w tym zwrocie przymiotnik *cienki* i jego czeski ekwiwalent *chudý* musiały mieć

¹⁹ Podawane są i inne cytaty: *nie chciał tego od cienkiego końca począć* (M. Rej, *Postylla*, 1560) i długi cytat stanowiący pewno przepis odbywania kuracji: *niechaj od końca cienkiego pocznie: pierwszej rano niech godzin półtory siedzi, w wieczór także, nazajutrz trochę więcej* (W. Oczko, *Cieplice*, 1578).

znaczenie ‘prosty, nieskomplikowany, łatwy’, czego początkowo trudno się było domyśleć. Jest to znaczenie odosobnione, prawdopodobnie efemeryczne, które nie stało się „pomostowym”.

„Pomostowe” znaczenia znajdujemy nie tylko wśród wyrazów podstawowych, ale i wśród derywatów (np. *chudo-maćka* ‘zupa bez tłuszczu’ > ‘zupa uboga, dla ubogich’).

Zestaw przekształceń znaczeniowych zachodzących w leksemach polskich *chudy, szczupły, smukły, cienki* oraz *skromny, ubogi, biedny, nędzny* i w ich ekwiwalentach czeskich umożliwi czytelnikowi odnalezienie innych jeszcze przykładów tego typu.

Procesom językowym towarzyszą procesy kulturowe. W świadomości społecznej wytworzył się stereotypowy wizerunek człowieka uboższego jako chudzielca. Spopularyzowany został przez malarstwo: chłop pańszczyźniany w ikonografii był zawsze wychudzony. Jego przeciwstawienie – człowiek bogaty – był zawsze pokaźnej tuszy. Np. typowy szlachcic na wszelkiego rodzaju obrazach z reguły miał wielki brzuch przepasany pasem słućkim. Stereotypy te funkcjonowały i w kulturze polskiej, i czeskiej. I być może miały związek z utrwaleniem się znaczeń *bogaty* = ‘gruby’, *ubogi/biedny* = ‘chudy’.

Przejdźmy do aksjologii. Synonimy pol. *chudy* (‘mający mało ciała’), a mianowicie: *szczupły*, a przede wszystkim *smukły* znaczące: ‘zgrabny’ (o koniu), ‘wyglądony, ogolony’ (o mężczyźnie); ‘cienki i długi’ (1895) (o szyi lub talii kobiecej) są młodsze od leksemu *chudy*. Wszystkie mają zabarwienie dodatnie, co świadczy o innym traktowaniu pojęcia znacznej tuszy w przeszłości i teraz. Łączy się to ze zmianą, w kręgach kultury zachodniej, kanonów estetycznych, przede wszystkim odnoszących się do wyglądu kobiet – piękne były (i są) te, które mają mało ciała. Na marginesie można dodać, że kanon ten nie obowiązuje w kulturze wschodniej.

Cieniowanie oceny i w konsekwencji zabarwienia emocjonalnego, wpływa m.in. z doboru wyrazów w połączeniach *chudy a chromy* lub *chuda szkapa*, albo *nogi cienkie jak badyle*, wobec *cienka w pasie/w talii*, gdzie negatywna lub pozytywna ocena jednego składnika syntagmy rozszerza się na całą syntagmę. Czasem ocena wynika z większego kontekstu jak np. *ubogi nie jest toż co żebrak*, to znaczy, że ubogi (substancywizacja) ma więcej godności, nie będzie tak jak żebrak prosić o jałmużnę.

Na marginesie można nadmienić, że ciekawy jest frazem *nędzny blagier*. Można byłoby go zrozumieć jako ‘marny, kiepski, nieporadny blagier (kłamca)’²⁰ i tylko wyraz określający ocenić ujemnie. Wyraz określany automatycznie powinien

²⁰ Analogią jest “nędzny aktor, poeta”.

zostać zrehabilitowany, bo realnie, jeśli ktoś nie umie (obojętnie z jakiego powodu) kłamać, czy błagować jest marnym kłamcą, to znaczy, że jest prawdopodobny i uczciwy, zasługuje więc na pozytywną ocenę. To jest jednak myślenie w kategoriach pozajęzykowych. W języku nacechowanie ujemne wyrazu określającego przenosi się na całą syntagmę i ‘nędzny blagier’ to ‘blagier nikczemny, godny potępienia’.

Interesującym problemem jest połączenie werbalnych i niewerbalnych środków wyrazu jak mimika, gesty itd., które również wpływają na określoną kwalifikację emocjonalną i stylistyczną wypowiedzi, ale to nie mieści się w ramach językoznawczego artykułu.

Dysponowałam zbyt szczupłym materiałem, aby było można na jego podstawie wysnuć, w pełni wartościowe, naukowe wnioski. Powyższe dywagacje stanowią jedynie próbę zasygnalizowania, w oparciu o konkretny materiał słownikowy dwóch bliskich sobie języków, jaka problematyka może się łączyć z rozwojem semantycznym i aksjologicznym jednego aproksymatu.

Krótko mówiąc, jak doszło do tego, że polski leksem *chudy* nie jest tym samym, co czeski leksem *chudý*.

Wykaz skrótów

- Boryś – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
 Geb – Gebauer J., *Slovník staročeský*, d. 1–2, II. vyd. Praha 1970.
 Jg – Jungmann J., *Slovník česko-německý*, díl 1–5, Praha 1835–1839.
 L – Linde M. S. B., *Słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa 1951–1960 (fotooffset wydania Lwów 1854–1860).
 M – Machek V., *Etymologický slovník jazyka českého*, II. vyd. Praha 1968.
 SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, red. M. R. Mayenowa, (F. Pełowski, K. Mrowcewicz), Wrocław 1966–.
 SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
 SEJP – Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków 1952–1982.
 SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, red. B. Havránek, d. 1–4, Praha 1960–1971.
 Stčs – *Staročeský slovník (na- při-)*, sv. 1–4, Praha 1977–2008²¹.
 Sstp – *Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Warszawa : Kraków 1953–2002.

²¹ Uzupełnienie i kontynuacja słownika J. Gebauera.

USJPDub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

Wsf – *Wielki słownik frazeologiczny czesko-polski*, red. T. Z. Orłowski, Kraków 2009.

Summary

***Chudy* in Polish and *chudý* in Czech from the point of view of semantics and axiology**

The article presents an outline of the historical development of the semantics and axiology of the Polish and Czech approximate words (= words of similar sound but different senses in two related languages), *chudy* and some of its synonyms: *szczupły*, *smukły*, *cienki* ('lean', 'having little flesh') and *skromny*, *ubogi*, *biedny*, *nędzny* ('poor in relation to material goods') in Polish with their Czech equivalents.

Lean, skinny is the dominant meaning of the present-day Polish lexeme *chudy*. In the Old Polish language of the 15th and the 16th century, the adjective *chudy* denoting 'a thin person' was noted to also have the meaning of 'poor'. As the word is found in church songs and in Ł. Górnicki's writings, it is possible that this meaning arose due to the Czech influence. The author of this article has not found any later occurrences of the word with the meaning 'poor'; however, the biblical expression of *chudy rok* ('lean year') has maintained the meaning of 'unfruitful' in Polish.

The lexeme *chudy*, signifying 'poor', originated in the Czech language in the 13th or the 14th century. The previous meaning of 'thin' was adopted by the word *hubeny*. The lexeme *chudomacka* 'soup poor in fat' based on the root *chud-* carries traces of the previous meaning. Reference to this sense (i.e. 'having little flesh', 'lean') can be found in the context of *atmosféra chudá na kyslík* 'atmosphere with little oxygen', 'poor in oxygen'.

The article also discusses contemporary semantic changes, which nowadays have positive connotations, especially with respect to the female gender.

Keywords: approximate words, semantics, axiology, Polish, Czech.